

Denktank 9: Schulden

“Of ik nou 25 of 26 duizend schuld heb, ik kan het toch niet betalen.”

Auteur: Jan Dirk de Jong (Hogeschool Leiden)

In opdracht van het Ministerie van Veiligheid en Justitie

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Hoe ontstaan schulden?	7
2. Meerderjarig worden betekent meer kans op financiële problemen	10
3. Hoe kijken jongeren zelf aan tegen hun schulden?	13
4. Het muntje valt wellicht, maar toch blijft geld een probleem	15
5. Wat kan beter?	21

Ministerie van Veiligheid en Justitie

Portefeuille Integrale aanpak Kindermishandeling en Jeugdgroepen

Denktank 9: Schulden

Datum: 12 mei en 6 juli 2017

Aanwezig:

Renate van Mill (Nibud)

Marieke van der Zande (Society Impact/Schuldenlab 070, gemeente Den Haag)

Karen van Nuland (Stimulansz)

Ambro Visser, (Puur Zuid)

Sybrans Kuipers, (Puur Zuid)

Don Ceder (Ceder Advocatuur)

Nordin Bensellam (Multipluszorg)

Natalie Boyce (Multipluszorg)

Rico (jongere met schuldenproblematiek)

Mootje (jongere met schuldenproblematiek)

Mandy (jongere met schuldenproblematiek)

David Schuster (Ministerie van Veiligheid en Justitie)

Jan Dirk de Jong (Hogeschool Leiden)

Schulden

Inleiding

In de Denktank worden belangrijke vraagstukken in de aanpak van overlast en jeugdcriminaliteit voorgelegd aan een gezelschap van praktijkgerichte experts uit diverse relevante werkgebieden en wetenschappelijke disciplines. Het gezelschap wordt voorgezeten door Jan Dirk de Jong, lector Aanpak Jeugdcriminaliteit van het Expertisecentrum Jeugd aan Hogeschool Leiden, en medewerkers van de desbetreffende portefeuille van het Ministerie. Eerdere Denktanks gingen over social media, ouderbetrokkenheid, rolmodellen, onderwijs, tijdig signaleren en ingrijpen, het betrekken van het bedrijfsleven, werkalliantie en intergenerationele problematiek.¹

Het onderwerp van de negende Denktank betreft de veelvoorkomende *schuldenproblematiek* in de aanpak van risicojeugd en jeugdcriminaliteit. Binnen de aanpak van jeugdcriminaliteit blijkt het hebben van schulden een belangrijk terugkerend thema te zijn in relatie tot crimineel gedrag. Uit onderzoek van de gemeente Den Haag blijkt dat één op de vijf huishoudens met schulden worstelt. Volgens het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud) leeft 37% van alle mbo'ers van 18 jaar of ouder met schulden.² Veel jongeren raken sluipenderwijs in de problemen en hebben dan moeite om hier uit te komen, laat staan om dat op eigen kracht te doen. Met 'jongeren' bedoelen we hier niet zozeer de minderjarigen tussen 12 en 18 jaar die verkeerde beslissingen nemen, maar in het bijzonder de groep tussen 16 en 27 jaar die kwetsbaar is vanwege problemen thuis, een lage sociaal-economische status of beperkingen. Deze doelgroep heeft ondersteuning nodig in de overgang van jeugd naar volwassenheid, waaronder het zelfstandig leren omgaan met geld.³ Met name jongeren met een licht verstandelijke beperking (LVB) raken al snel in de financiële problemen. Maar schuldenproblematiek komt ook voor bij andere kwetsbare groepen, zoals dak- en thuisloze jongeren, spookjongeren⁴, onzichtbare jongeren⁵, gedetineerden en (gok)verslaafden.

---

¹ <http://www.wegwijzerjeugdveiligheid.nl/onderwerpen/denktank/>.

² Schors, A. van der, Werf, M. van der & Schonewille, G. (2015) *Mbo'ers in geldzaken. Financiële situatie en gedrag van mbo-studenten*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud).

³ In 2016 telt Nederland bijna 2,5 miljoen 16- tot 27-jarigen (Statline, 2016). Per levensjaar gaat het om ongeveer 200.000 jongeren. Gemiddeld heeft zo'n 15 procent van de jongeren tussen de 16 en 27 jaar enige vorm van ondersteuning of hulp nodig. Per gemeente of regio verschillen de gegevens over aard en omvang van de problemen van deze groep jongeren en jongvolwassenen. Bron: Nederlands Jeugdinstituut (NJI).

⁴ Spookjongeren zijn jongeren van 18 tot 26 jaar die niet ingeschreven staan in de Basisregistratie Personen of zich uitgeschreven hebben.

⁵ Onzichtbare jongeren zijn buiten beeld omdat zij geen door de overheid bekostigd onderwijs volgen, niet aan het werk zijn en niet in beeld zijn bij UWV en gemeenten voor ondersteuning naar werk (ze ontvangen geen uitkering en staan niet ingeschreven als werkzoekende). Doorgaans staan deze jongeren te boek als 'nuggers' (niet-uitkeringsgerechtigden).

Onderzoek toont een duidelijk verband aan tussen het hebben van schulden en crimineel gedrag.⁶ Voor deze jongeren zijn schulden derhalve een belangrijke risicofactor voor afglijden naar criminaliteit en stelselmatige recidive. Onderzoekers en beleidsmakers zijn het eens dat met betrekking tot deze kwetsbare groepen meer aandacht moet uitgaan naar de aanpak van eventuele schulden en andere financiële problemen. Professionals in het veld beamen dit, maar weten zelf soms niet wat de mogelijkheden zijn of hoe zij jongeren hierbij kunnen helpen.

Vandaar dat bij het Ministerie van Veiligheid en Justitie de behoefte bestaat om de invloed van schuldenproblematiek op het criminele gedrag van jongeren te bespreken, in het bijzonder ten aanzien van de kwetsbare doelgroep met een LVB. In deze Denktank willen wij meer te weten komen over wat schulden met deze jongeren doen: hoe komen ze erin terecht en hoe komen ze daar weer uit? Hoe beleven zij deze schulden? Hoe ziet de huidige schuldhulpverlening eruit? Hoe kunnen professionals jongeren beter helpen bij het aanpakken van hun schulden en wat hebben ze daarvoor nodig? Aan de hand van deze vragen is een bijeenkomst met deskundigen en professionals georganiseerd waarin de deelnemers is gevraagd om te reflecteren op schuldenproblematiek in relatie tot (de aanpak van) kwetsbare jeugd. De experts is gevraagd om aan de hand van deze kwestie ook vooral zelf essentiële en praktijkgerichte vragen, discussiepunten en stellingen aan te dragen. Dit leverde voor de negende maal een vruchtbare discussie op, vooral op basis van praktijkkennis.

Naast deze bijeenkomst is een groepsinterview gehouden met drie cliënten en twee professionals van zorginstelling Multipluszorg. Deze instelling richt zich op moeilijk bereikbare multiculturele jongeren en (jong)volwassenen met een licht verstandelijke beperking, gedragsproblemen, psychiatrische stoornissen en/of delinquent gedrag. De (jong)volwassenen staan ver van de maatschappij, hebben bij binnenkomst geen opleiding afgerond en hebben weinig tot geen perspectief op een betaalde baan. De drie cliënten die zijn bevestigd, hebben behoorlijke schuldenproblematiek en worden in het oplossen daarvan bijgestaan door de twee professionals. Deze hulpverleners zijn gespecialiseerd in het bieden van hulp bij schuldenproblematiek aan jongeren met een beperking.⁷ Een uitvoerig groepsgesprek met al deze betrokkenen heeft een indringend beeld opgeleverd van hoe deze jongeren in de problemen komen, de ernst en mate van hun schuldenproblematiek, en de moeilijke strijd die deze cliënten én hun hulpverleners moeten leveren om weer uit die problemen te geraken.

---

⁶ Hoeve, M., Jurrius, K., Zouwen, M. van der, Vergeer, M., Voogt, M., & Stams, G.J. (2011) *In de schuld, in de fout?* Schuldenproblematiek en crimineel gedrag bij adolescenten en jongvolwassenen. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)/ Universiteit van Amsterdam, Forensische Orthopedagogiek/ Kohnstamm Instituut (i.s.m. Stichting Alexander).

⁷ Deze hulpverlener is daar ook recentelijk op afgestudeerd. Boyce, N.H. (2017) *De schuld van zelfredzaamheid. De weg naar effectieve ondersteuning voor beheer van eigen financiën door mensen met een licht verstandelijke beperking (LVB) van 18 tot 24 jaar in Amsterdam* (afstudeerscriptie). Amsterdam: Hogeschool NTI (in opdracht van Kansplus Amsterdam).

Voor u ligt het verslag van de discussie en het groepsgesprek als gecombineerde opbrengst van deze Denktank. Daarbij wordt niet vermeld wie precies wat heeft gezegd en vanuit welk vakgebied. Ook is niet in chronologische volgorde opgeschreven hoe de gesprekken precies zijn verlopen. De ordening van het verslag vindt grotendeels plaats op basis van deelonderwerpen die zich aftekenen en is in het bijzonder geïnspireerd door de praktijkervaring van professionals en de beleving van de cliënten met schuldenproblematiek. Daarbij komt het ene onderwerp uitvoeriger aan bod dan het andere. Het verslag wordt afgesloten met inspiratiemateriaal en enkele aanvullende bronnen die betrekking hebben op 'schuldenproblematiek' binnen de aanpak van risicojeugd en jeugdcriminaliteit.

1. Hoe ontstaan schulden?

Uit het Nibud Scholierenonderzoek blijkt dat bijna 60% van de scholieren het lastig vindt om verantwoordelijk met geld om te gaan en al snel een schuld opbouwt, in het bijzonder de studenten van lagere onderwijsniveaus.⁸ Onderzoek in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid toont aan dat ongeveer 65% van de jongvolwassenen in de leeftijd van 18 tot en met 27 jaar in het afgelopen jaar een of andere schuld heeft gehad.⁹ Als de leningen van Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) – aanvullende studiefinanciering – niet worden meegeteld, dan is dit percentage nog steeds 55%. Bij het soort schulden moet men denken aan achterstallige rekeningen, roodstand, terugbetalingen aan de Belastingdienst, kopen op afbetaling, creditcardschuld, leningen en kredieten, verkeersboetes en andere boetes bij het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB).

Die hoge percentages zijn ook niet verwonderlijk. Voor jongeren verandert veel naarmate ze ouder worden: ze gaan over hun eigen geld beschikken en nemen steeds meer zelf beslissingen om later zelfstandig te kunnen werken en wonen. Daarmee neemt het aantal mogelijkheden om schuld op te bouwen toe. De meeste jongeren leren uiteindelijk de benodigde financiële vaardigheden aan, al is dat vaak met vallen en opstaan en ondersteuning van ouders en vrienden. Maar niet voor alle jongeren is dit leerproces uiteindelijk vanzelfsprekend. Ongeveer 15 procent van de jongeren tussen de 16 en 27 jaar is aangemerkt als 'kwetsbaar'. Deze doelgroep ervaart op een of meerdere leefdomeinen problemen, in het bijzonder als het gaat om leren, werken, sociale relaties of zelfredzaamheid (waaronder het zelf kunnen omgaan met geldzaken). Een deel van hun kwetsbaarheid zit in individuele kenmerken, zoals een licht verstandelijke beperking, gedragsstoornissen of middelengebruik. Maar deze individuele kenmerken staan in wisselwerking met andere risicofactoren, zoals gezinsfactoren, groepsfactoren en maatschappelijke omstandigheden, en versterken elkaar vaak.¹⁰

Snoep, koek en sigaretten

Bij kwetsbare jongeren met schuldenproblematiek is de voornaamste handicap de ontwikkeling van een *beperkt beseef* van schulden en wat daarvan de gevolgen kunnen zijn op langere termijn. Schulden ontstaan in het begin soms ogenschijnlijk onschuldig met geld lenen van klasgenootjes om snoep en koek te halen bij de kantine of sigaretten te kopen in de schoolpauze. Desgevraagd geven scholieren aan dat zij niet of onvoldoende beseffen dat zij met dit gedrag al feitelijk een schuld opbouwen bij schuldeisers en wat daarvan in de toekomst serieuze implicaties kunnen zijn (negatieve rente over schuld, boetes betalen bij betalingsachterstand, en invorderingskosten van incassobureaus en deurwaarders). Deze scholieren doen op jonge leeftijd ervaring op met het gemakkelijk lenen van bedragen zonder daarbij goed na te denken over de serieuze gevolgen van een verschuldigd bedrag. Uit onderzoek van het Nibud blijken iemands

⁸ Blanken, I. & Werf, M. van der (2016) *Nibud Scholierenonderzoek*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud).

⁹ Westhof, F., Ruig, L. de, m.m.v. Tom, M. (2015) "*Voor mijn gevoel had ik veel geld.*" *Jongvolwassenen en schulden*. Zoetermeer: Panteia in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW).

¹⁰ Barendregt, C. & G. Rodenburg (2013) *Schuldenproblematiek bij kwetsbare jongeren. Een kwalitatief onderzoek naar kwetsbare jongeren met schulden in Rotterdam*. Rotterdam: Instituut voor Onderzoek naar Leefwijzen en Verslaving (IVO).

grondhouding en gebrek aan financiële vaardigheden de belangrijkste factoren om later in schuldenproblematiek te belanden.¹¹

Kwetsbare jongeren die op deze wijze slecht leren omgaan met geld ontwikkelen verschillende vormen van financieel risicogedrag volgens de deelnemers van de Denktank: (1) ze kopen meer dan ze zich kunnen veroorloven, al dan niet op afbetaling (2) ze verliezen al snel het overzicht van inkomsten en uitgaven, (3) ze laten zich gemakkelijk verleiden door reclames, (4) ze houden geen rekening met extra kosten en kleine lettertjes, (5) en ze openen post van schuldeisers niet uit angst, onwetendheid en een totaal gebrek aan inzicht in hun financiële situatie (en de ernstige consequenties daarvan op de langere termijn).

Kwetsbaarheid en straatcultuur¹²

De kans dat iemand later slecht met geld kan omgaan, wordt vergroot als deze persoon impulsief is en zich gemakkelijk laat verleiden of gevoelig is voor status (op basis van materiële zaken). Los van schulden is een *gebrekkige zelfcontrole* in dit opzicht een reeds bekende risicofactor voor ongewenst gedrag.¹³ De combinatie van een *licht verstandelijke beperking* en zich handhaven in een ‘bling-bling’ *straatcultuur*, zorgt echter specifiek voor situaties waarin kwetsbare jongeren al snel verkeerde financiële beslissingen zullen nemen. In een omgangscultuur waarin vooral luxueuze uitgaven sociaal aanzien bieden onder leeftijdsgenoten (straatjongeren die vooral merkkleding, dure accessoires en uitgaan belangrijk vinden) en criminaliteit een geoorloofde wijze is van geld vergaren, raakt deze groep dan dieper in de schulden en in de problemen. Kwetsbare jongeren van wie de ouders ook met geldproblematiek kampen, lopen tevens het risico van een *intergenerationele overdracht* van problematische bestedingspatronen en gebrekkige strategieën om financiële uitdagingen het hoofd te bieden.¹⁴

Een brommerboete van €11.000,-

Een aansprekend voorbeeld van zo’n jongere uit de casuïstiek van een van de deelnemers, blijkt zeer herkenbaar voor de andere professionals. Het betreft het exponentieel oplopen van een CJIB-boete bij Appie, een 16-jarige jongen met beperking.¹⁵ Vanwege problemen met zijn ouders heeft Appie zich thuis uitgescreven en zwervt een tijd lang op straat waar hij ook crimineel actief is. Ondertussen staat er nog wel een onverzekerde scooter op zijn naam in de garage van zijn ouders. Dit levert hem een boete op waarbij vooral de verhogingen het verschuldigde bedrag al snel doen oplopen. Het begint met €400,- maar daarna is sprake van exponentiele stijgingen van 50% en zelfs 100%. Als Appie na twee jaar besluit hulp te zoeken om zijn leven weer op de rails probeert te krijgen en aan de slag te gaan met zijn financiële problemen,

¹¹ Schors, A. van der Werf, M. van der & Boer, M. (2016) *Kans op financiële problemen 2016*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud).

¹² “Met straatcultuur wordt bedoeld alle gedeelde ervaringen, kennis, betekenissen, en symbolen die relevant zijn in het dagelijkse doen en laten van straatjongens die samen hun vrije tijd doorbrengen in de openbare ruimte van hun (achterstand)buurt.” Uit: De Jong (2007) *Kapot moeilijk*. Amsterdam: Aksant, p. 149.

¹³ Gottfredson, M.R. & Hirschi, T. (1990) *A General Theory of Crime*. Stanford, CA: Stanford University Press.

¹⁴ Jong, J.D.A. de (2017). *Denktank 8: Intergenerationele problematiek*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie, portefeuille Integrale aanpak Kindermishandeling en Jeugdgroepen.

¹⁵ Alle namen die in dit verslag worden gebruikt zijn uiteraard niet de echte namen van jongeren (uit casuïstiek van deelnemers of respondenten van de zorginstelling).

heeft hij op basis van die oplopende boetes inmiddels een schuld opgebouwd van ongeveer €11.000,-. Vervolgens is dit probleem ook niet gemakkelijk aan te pakken met schuldsanering. Het betreft namelijk niet-saneerbare schulden die niet ter goeder trouw zijn gemaakt maar gelden als 'verwijtbaar'. Appie zal deze schuld dus gewoon moeten aflossen en dit betekent dat beslag gelegd kan worden op zijn geld. Aangezien hij niet snel in staat zal zijn om dit grote bedrag af te lossen, komt hij in een vicieuze cirkel terecht van schulden en geldtekort. Criminaliteit komt dan als oplossing weer snel om de hoek kijken, zeker als Appie niet goed begeleid wordt en nog in verbinding staat met een sociaal netwerk dat verleidelijke mogelijkheden biedt voor vermogenscriminaliteit.

Rico, een van de jongeren van Multipluszorg, heeft aan den lijve ondervonden hoe hoog een schuld kan oplopen door de boetes, als je een tijd lang niet oplet. Hij kreeg zijn eerste schulden toen hij 13 jaar oud was:

"Ik dacht er te makkelijk over. Ik liep op een terrein waar je niet mag lopen. Boete. En ook een keer belediging van ambtenaar in functie. Of met een schroevendraaier op straat zijn na zes uur in de avond. Op een gegeven moment kreeg ik een scooter toen ik een jaartje of 15 was. Toen ging ik veel hard rijden. Bij doorgetrokken streep inhalen. 'Wheelies' maken.¹⁶ Dus ook verkeersboetes. Ik dacht er echt te makkelijk over. Op een gegeven moment had ik al op €5.000,- schuld zat toen ik 16 was. Nog nooit had ik een boete betaald. Mijn vrienden, hun boetes betaalden hun moeder altijd. En die van mij werd niet betaald. Dus dan dacht ik: ik betaal ook niet. Een jaar later had ik al €10.000,- of zo. En volgens mij is het daarna verdubbeld of zo. Ik denk er gewoon te makkelijk over. Bijvoorbeeld scooters die ik op mijn naam heb staan. Zijn niet meer op te rijden. Dus dan schors ik ze. En een jaar later word je weer gevraagd om het opnieuw te schorsen of te verzekeren. En dat vergeet ik. Of ik heb de brief gezien. Dan denk ik: laat maar zitten, komt wel. Op een gegeven moment is die boete ook weer €1.000, dan wordt ie €1.500 en dan €2.000 of zo. Daar had ik er ook al een stuk of 3, 4 van. Toen had ik voor m'n 18^e al meer dan €20.000,- schuld."

Voor kwetsbare (straat)jongeren geldt doorgaans dat ze in hun jonge jaren een gebrekkige basishouding ontwikkelen ten aanzien van hun geldzaken en onvoldoende kennis en ervaring opdoen op het vlak van een gezonde financiële huishouding. Als de benodigde ondersteuning ontbreekt om goed met geld om te leren gaan, dan leidt hun gedragspatroon en problematische perspectief al snel tot nog meer schulden als zij formeel volwassen worden na hun 18^e levensjaar.

---

¹⁶ Een wheelie is het zodanig balanceren op een (motor- of brom)fiets dat je alleen nog op het achterwiel rijdt.

2. Meerderjarig worden betekent meer kans op financiële problemen

Met 18 jaar wordt een jongere zelf financieel verantwoordelijk. De ouder is weliswaar nog onderhoudsplichtig tot het kind 21 jaar oud is (voor onderdak, kleding, voeding, scholing en medische hulp), maar is niet langer verantwoordelijk voor het kind. De ouders zijn tot 21 jaar ook nog verplicht tot kinderalimentatie (tenzij het kind eerder financieel zelfstandig is). Maar zij ontvangen geen kinderbijslag meer en ook het eventuele kindgebonden budget valt weg zodra hun kind meerderjarig wordt. De overgang van thuis wonen naar zelfstandigheid kan daardoor abrupt zijn voor deze jongeren, zeker als zij met conflicten het ouderlijk huis moeten verlaten of zelfs dakloos raken.

De nieuwe situatie betekent voor de jongere een aantal nieuwe kansen om in de schulden te komen, waaronder *overbestedingsschulden* die horen bij de nieuwe situatie van een meerderjarige. Dit betekent dat een jongere meer geld uitgeeft dan hij of zij te besteden heeft op basis van het inkomen. Zo kan een jongere vanaf 18 jaar zonder toestemming dure abonnementen afsluiten (telefoon, sportschool etc.). Aankopen of leningen (op afbetaling) kunnen niet meer worden teruggedraaid. Het kind is nu zelf verantwoordelijk voor schulden, betalingsachterstanden en afgesloten contracten.

Naast die bestedingsrisico's kunnen *aanpassingsschulden* ontstaan die het gevolg zijn van de nieuwe levenssituatie als volwassene en de nieuwe regels die daarin gelden, zoals de verplichting om als meerderjarige een zorgverzekering af te sluiten. De jongere is nu premieplichtig, moet eigen risico gaan betalen en dient zelf een eventuele zorgtoeslag te regelen. Buiten deze verplichte verzekering is het aan de jongere om ook zelf de verantwoordelijkheid te nemen om andere verzekeringen al dan niet af te sluiten, zoals een aansprakelijkheidsverzekering, inboedelverzekering of reisverzekering. Ten slotte is het mogelijk om studiefinanciering aan te vragen (en daarmee ook een studieschuld op te bouwen).

Zonder begeleiding hebben veel kwetsbare jongeren het moeilijk wegens een gebrek aan vaardigheden om zich aan te passen. Zij kunnen simpelweg niet voldoen aan eisen die de samenleving stelt aan een 'normale' volwassene. De deelnemers van de Denktank benadrukken dat kwetsbare jongeren met schuldenproblematiek, in het bijzonder de jeugd met een LVB, daardoor vaak ook veel *onwetendheidsschulden* en *vermijdingsschulden* hebben. Dit zijn schulden die ontstaan doordat ze niet goed weten wat ze moeten doen, niet voldoende begrijpen wat ze moeten doen en uit angst en schaamte geen stappen durven zetten om daar achter te komen of adequate hulp in te schakelen. Dit soort schulden worden geassocieerd met de verplichte verzekeringen, studiefinanciering, uitkeringen, toeslagen, belastingen, en aanvullende betalingsachterstanden en boetes. Mootje is zo'n cliënt van Multipluzorg met een LVB. Hij zegt over zijn situatie:

“Op een gegeven moment opende ik die brieven ook niet meer. Ik opende ze eigenlijk nooit. Hoofdpijn. Stress. Toen ik bij m'n begeleiding hier kwam had ik vuilniszakken met post. Zat van alles in. Ook een afstandsbediening en van die reclameblaadjes, weet ik nog.”

Jongeren als Rico en Mootje lijken volledig de weg kwijt te raken binnen voor hen te ingewikkelde systemen van Rijks- en Gemeentebelasting (werken en wonen; toeslagen), de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO), het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV), de Rijksdienst Wegverkeer (RDW) en het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB). Soms weten ze simpelweg niet wat ze moeten doen, andere keren zijn ze zich niet bewust van het feit dat ze überhaupt iets moeten doen, en na enige tijd openen ze vaak eenvoudigweg de post van deze instanties niet meer omdat de situatie hen volledig boven het hoofd is gegroeid.

De stress die deze situatie oproept en eventuele onderliggende psychische problematiek, kunnen ook bijdragen aan het ontstaan van meer *compensatieschulden*: schulden die voorkomen uit compensatiegedrag zoals te veel geld besteden aan drank en (soft)drugs of andere verslavingen (gokken of shoppen). Dit verslavingsgedrag roept tijdelijk prettige gevoelens op die nare gevoelens compenseren, maar op lange termijn draagt het alleen maar bij aan meer en diepere ellende. Naarmate de situatie van een jongere uitzichtlozer wordt, spreken we ook nog over *overlevingschulden*. Nu ze op eigen benen moeten staan hebben ze geld nodig om zelf te voorzien in basisbehoeften: eten, drinken, woonruimte, kleding en vervoer. In een situatie van hoge schulden gaan jongeren het ene gat met het andere vullen, bijvoorbeeld door willens en wetens uitkeringen of toeslagen te laten doorlopen waar ze geen recht op hebben of door zwart te rijden en boetes steeds verder te laten oplopen.

Ten slotte hebben ze ook nog te maken met een blinde vlek in de (schuld)hulpverlening: straatschulden. Naast alle formele schulden zoals studieleningen, betalingsachterstanden en uitstaande boetes, bestaat de schuldlast van deze jongeren vaak ook voor een gedeelte uit *informele schulden*. Jongeren lenen geld van ouders, vrienden of andere contacten op straat. Die zogenaamde 'straatschulden' zijn vaak een blinde vlek, maar vormen een veelvoorkomend probleem. Opnieuw zijn het in de ervaring van de deelnemers van de Denktank vaak de jongeren met LVB die met die onzichtbare schuldenproblematiek kampen, mede omdat zij op straat feilloos worden uitgekozen voor vormen van misbruik door een kwaadwillende. Zo bouwen zij schulden op in het informele circuit die worden gebruikt om hen onder druk te zetten en te betrekken bij criminele activiteiten.

Een verband tussen schulden en (jeugd)criminaliteit

Het ontstaan van deze meervoudige en complexe schuldenproblematiek onder jongeren is van invloed op de prevalentie van (jeugd)criminaliteit (in groepsverband). Zowel adolescenten als jongvolwassenen die meer of hogere schulden hebben, vertonen gemiddeld meer crimineel gedrag.¹⁷ Het hebben van schulden blijkt een risicofactor te zijn voor criminaliteit, omdat jongeren vermogensdelicten gaan plegen om schulden te kunnen aflossen. Maar criminaliteit is ook een risicofactor om in de schulden te raken, met name bij aanhoudend crimineel gedrag. Vooral adolescenten die op jonge leeftijd hun eerste delicten plegen lopen het risico om schulden op te bouwen, onder meer bij het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB). Zij lopen jong hun eerste boetes op vanwege delictgedrag (verkeersovertredingen of belediging van ambtenaar in functie). Als zij die niet betalen, wordt deze boete steeds verhoogd en kan het bedrag in korte

¹⁷ Hoeve, M., Jurrius, K., Zouwen, M. van der, Vergeer, M., Voogt, M., & Stams, G.J. (2011) *In de schuld, in de fout? Schuldenproblematiek en crimineel gedrag bij adolescenten en jongvolwassenen*. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC)/ Universiteit van Amsterdam, Forensische Orthopedagogiek/ Kohnstamm Instituut (i.s.m. Stichting Alexander).

tijd hoog oplopen. Tijdens de jongvolwassenheid lopen deze schulden steeds verder op hetgeen bijdraagt aan de moeilijkheid om te stoppen met een criminele carrière.¹⁸

Dat het daarbij gaat om vermogenscriminaliteit, spreekt voor zich. Deze jongeren proberen aan geld te komen met onder meer diefstal, inbraak, straatroof, overval, heling, fraude en handel in verdovende middelen. Maar voor de kwetsbare jongeren betekent meerderjarig worden ook nieuwe mogelijkheden binnen het criminele circuit om misbruikt te worden als ‘katvanger’¹⁹ op straat. Zulke scholieren worden ingezet voor allerlei vormen van financiële fraude, bijvoorbeeld door gebruik van hun bankrekening. Van deze minderjarige katvangers wordt gevraagd tegen een vergoeding hun bankpasje uit te lenen of zelf geld van hun rekening op te nemen en af te geven. Een variatie hierop is de ‘money mule’. Voor een kleine vergoeding stuurt de persoon gelden of goederen door en vermindert zo de traceerbaarheid. Een deelnemer komt met het voorbeeld van een dakloze jongere die voor €5,- per nacht in de auto van ‘een vriend’ mocht slapen. Deze regeling en de schuld die hij zo opbouwde, maakte dat hij een aantal rekeningen op zijn naam moest laten afsluiten waarmee vervolgens is gefraudeerd.

Wanneer ze voor de wet volwassen zijn is het mogelijk om ook auto's en woningen op hun naam te zetten. Een katvanger is dan degene op wiens naam het kenteken wordt geregistreerd bij de Rijksdienst Wegverkeer (RDW) of degene die in een woning staat ingeschreven bij een gemeente. Hij of zij is echter niet de werkelijke gebruiker. Het voertuig is niet zelden onverzekerd, belastingen en boetes worden niet betaald en wordt ook soms gebruikt voor strafbare feiten. En de woning is in gebruik door een of meerdere andere personen, en wordt in sommige gevallen gebruikt voor criminele doeleinden.

Soms hoeft een jongere alleen maar wat aanvraag- of registratieformulieren in te vullen, bijvoorbeeld voor een telefoonabonnement. Hij of zij krijgt daarvoor een vergoeding van de werkelijke houder. Die gebruikt de dienst voor illegale activiteiten en creëert mogelijk ook aanvullende schulden voor de jongere, bijvoorbeeld door abonnementskosten niet te betalen. In de ogen van een kwetsbare jongere lijken dit soort hand en spandiensten wellicht een manier om snel en gemakkelijk geld te verdienen. Maar zo'n handeling kan vergaande gevolgen hebben voor de katvanger, waaronder aansprakelijkheid en een aantekening in het strafblad. Jongeren denken doorgaans dat de pakkans laag is, dat ze niks te verliezen hebben of zijn zich niet bewust van het risico.

---

¹⁸ Weijers, I. & Drie, D. van (2014) *Stoppen of volharden. Portretten van jonge veelplegers*. Amsterdam: SWP.

¹⁹ Een katvanger is in naam eigenaar of houder van een voertuig, bedrijf, bankrekening of iets dergelijks. Deze constructie is bedoeld om de werkelijke eigenaar lastiger vindbaar te maken voor bijvoorbeeld de justitiële autoriteiten. De katvanger leent alleen zijn of haar naam en handelt in opdracht. Soms krijgt de katvanger een vergoeding. Ze kunnen echter ook handelen onder druk, bijvoorbeeld door bedreiging vanwege ‘straatschulden’ binnen het sociale netwerk van hun achterstandswijk of een crimineel circuit.

3. Hoe kijken jongeren zelf aan tegen hun schulden?

De gesprekken met professionals en jongeren in deze Denktank leveren veel inzicht op in een problematisch perspectief van de doelgroep ten aanzien van schulden. De jongeren uit de doelgroep zien niet elk bedrag dat zij lenen ook echt als het opbouwen van een schuld bij een persoon of instantie vanwege hun beperkte begripsvorming. Daarnaast maken de jongeren ook nog een onderscheid tussen welke schuldeisers meer van belang zijn dan andere. Mensen die zij als *nabij* ervaren, met wie zij een familieband hebben of een vriendschappelijk- of liefdesrelatie onderhouden, worden doorgaans serieuzer genomen als schuldeiser dan een bedrijf of een overheidsinstantie die *meer op afstand* staat. Rico zegt daarover:

“Ik heb moeite om mijn geld te geven aan de staat. Ik opende die brieven ook nooit. En ik geef liever het geld uit wat ik moet betalen aan boetes aan leuke dingen, kleren of zo. Liever lekker chillen, dan m’n boetes betalen.”

Verder houden jongeren rekening met de daadwerkelijke *consequenties* van het niet betalen van een bepaalde lening of boete. Zo is het betalen van een telefoonrekening voor veel jongeren van meet af aan wel belangrijk (ook al lukt het niet altijd). Hun telefoon kan immers worden afgesloten. Aansluitend hierop geven deelnemers van de Denktank ook aan dat de schuldenlast van jongeren gaat veranderen door ontwikkelingen bij commerciële schuldeisers. Jongeren hebben straks naar verhouding steeds minder schulden bij Wehkamp, banken, telefonie- of energiemaatschappijen. Dergelijke instellingen hebben inmiddels maatregelen getroffen omdat zij merken dat deze groepen minder genegen zijn rekeningen terug te betalen. Schulden van deze doelgroep zijn uiteindelijk niet rendabel. Die instellingen toetsen daarom zwaarder aan de voorkant en hebben hun incassobeleid verbeterd waardoor schulden niet meer zo hoog zullen oplopen. Ze sluiten simpelweg hun diensten af na een kortere periode van betalingsachterstand. Jongeren hebben daarom straks minder consumptieschulden ten opzichte van ‘vaste lasten’-schulden, zoals huurachterstand en vooral verzekeringskosten, terug te betalen uitkeringen en toeslagen, en veel bijkomende boetes.

Een deel van die ‘vaste lasten’-schulden worden door de jeugd nog beleefd als een ver-van-hun-bed-show. Kosten die je bijvoorbeeld betaalt om bij te dragen aan publieke diensten in een gemeente, zoals bijvoorbeeld straatverlichting, riolering en afvalverwerking, zijn voor hen vaak nog abstract. Ze begrijpen onvoldoende dat we daar allemaal aan mee moeten betalen via ons belastingstelsel. Die beleving van een abstract systeem schuift soms op naar een corrupt systeem: ze denken dat ze verplicht worden mee te betalen aan iets waar ze zelf niks aan hebben. De zorgverzekering is hier een duidelijk voorbeeld van. De jongeren betalen dan verzekeringskosten voor ziektekosten die ze in de toekomst wellicht ooit gaan maken. Dat voelt niet gelijk logisch. Maar zodra ze 18 zijn, moeten ze zich verplicht verzekeren bij een particuliere verzekeringsmaatschappij (die ze zelf mogen kiezen). Als ze dat niet doen op basis van hun gevoelens en geen enkele verzekeringsmaatschappij een – in hun ogen weggegooid – bedrag willen betalen, dan worden ze gedwongen uiteindelijk nog méér te betalen (namelijk ook de boetes). En dat moet dan weer ergens anders, namelijk bij een overheidsinstantie (waar ze trouwens ook weer een toeslag kunnen krijgen die ze zelf meten regelen). Aan de doelgroep van kwetsbare jeugd met beperkingen valt dit systeem soms lastig uit te leggen, volgens de deelnemers van de Denktank.

Voor jongeren is in meer gevallen de vraag of zij een verschuldigd bedrag zelf als (on)rechtvaardig of (on)logisch ervaren. Zo betalen de jongeren soms ook niet voor een afgesloten abonnement bij een sportschool of van een telefoon waar ze geen gebruik van maken. Mootje spreekt over zo'n ervaring:

“Mijn telefoon betaalde ik altijd. Tot ik werd beroofd. Toen betaalde ik niet meer, want ik ga niet betalen voor niks. Daar denk ik heel makkelijk over.”

De wil om te betalen ontbreekt vooral vaak als veel van de kosten geen zelf gemaakte schulden zijn, maar met name boetes die later aan een oorspronkelijke schuld worden toegevoegd. Als die toevoegingen buitensporig hoog lijken en sprake is van een systeem dat niet goed valt te begrijpen (zeker wanneer een jongere wel iets heeft ingevuld of opgestuurd, maar net niet goed of net te laat), dan wordt de ervaring problematisch. In beleving van zo'n jongere is dan een fout gemaakt die niet per definitie zijn of haar eigen schuld is (gezien een als onlogisch ervaren systeem), maar moeten zij wel voor de gevolgen opdraaien, waaronder die hoge boetes.

4. Het muntje valt wellicht, maar toch blijft geld een probleem

Het voorgaand schetst een beeld van hoe kwetsbare jongeren sluipenderwijs in de financiële problemen raken, te beginnen met een gebrekkige ontwikkeling van een besef van schuld en de mogelijk ernstige gevolgen daarvan. Uit dat beeld wordt duidelijk dat het perspectief van de doelgroep en hun vermijdingsgedrag een negatieve invloed hebben op de verdere ontwikkeling van die problematiek. Toch kan een jongere op een gegeven moment tot de realisatie komen dat een zeer ernstig probleem is ontstaan waarvan hij of zij de consequenties zal blijven ondervinden als er niks verandert. Wellicht is deze persoon dan rijp voor ondersteuning en hulpverlening. De professionals merken dat onder meer aan iemand die uit zichzelf vragen gaat stellen en aangeeft weer grip te willen krijgen op zijn of haar situatie om te bouwen aan een toekomst. Een van hen hanteert daarvoor het adagium: baas over je geld betekent baas over je leven. Een gemotiveerde jongere die besluit met hulp en steun een traject in te zetten richting een gezondere financiële levensstijl is een goed begin. Maar dit traject zal niet per definitie soepel te verlopen. De redenen daarvoor zitten in de mens zelf, in de betekenis van het onderwerp ‘financiën’ voor welzijnswerkers en hulpverleners, en in enkele barrières binnen ons systeem van schuldhulpverlening en schuldsanering.

Uitzichtloze situatie

Op het moment dat Rico zijn leven weer op de rails wil krijgen, lijkt zijn situatie uitzichtloos. Hij is het overzicht op zijn schulden totaal kwijt net als zijn hulpverleners. Een welzijnsorganisatie heeft nog een paar keer een CJIB-regeling proberen te treffen, maar uiteindelijk voldoet Rico steeds niet aan de afspraken van de gemaakte regeling. Een rechter besluit uiteindelijk dat Rico in bewindvoering moet.²⁰ De enorm hoog opgelopen CJIB-boetes zijn verwijtbaar en kunnen niet worden kwijtgescholden als onderdeel van schuldsanering. Ze worden weliswaar bevroren, maar blijven dus bestaan. Dat maakt het vooruitzicht voor de toekomst complexer en schrijnender. Rico's enige inkomstenbron is nu €628,- aan Studiefinanciering. Zijn rijbewijs is ingenomen vanwege verkeersboetes, waardoor zijn aanvullende inkomsten als koerier zijn weggevallen. De studiefinanciering gaat direct naar de bewindvoerder. Na aftrek van de maandelijke aflossing van de schulden keert die per maand €120,- uit aan leefgeld. Rico zegt daarover:

“Ik leef nu van €30,- per week. Ik kan daar niet van leven. Hiervoor gaf ik €30,- per dag uit. Dan ga ik toch weer andere dingen doen om aan geld te komen. Ik vind het moeilijk. Ik wil uiteindelijk ook huisje-boompje-beestje. Maar ik kan geen auto op m'n naam zetten. Heb nu zelfs niks aan m'n rijbewijs. Ik kan nog niet eens een telefoonabonnement meer afsluiten. Ik ben nu 20 jaar en ik zeg je eerlijk: het voelt gewoon klote.”

Zijn hulpverlener geeft aan dat Rico niet eens zo beperkt is qua vaardigheden. Bovendien was er een tijd dat hij zeer gemotiveerd was om zaken op te pakken. Maar de uitzichtloosheid houdt het makkelijke denken in stand.

²⁰ Bewindvoering is een beschermingsmaatregel die opgelegd moet worden door de rechter. Een bewindvoerder heeft de taak om de onder bewind gestelde goederen en toekomstige goederen te administreren en te beheren. Daarbij kan het gaan om een salaris of uitkering, maar ook om meubilair, sieraden, onroerende zaken, effecten, vorderingen en schulden. Het is eveneens mogelijk dat het bewind alleen betrekking heeft op één bepaald goed, bijvoorbeeld een woning.

Hij ervaart het als zeer stressvol en de ellende is zo groot dat hij op een gegeven moment toch de brieven weer niet opent. Rico denkt dan: *“Of ik nou 25 of 26 duizend schuld heb, ik kan het toch niet betalen.”* De hulpverlener betreurt dat door de bewindvoering juist bij Rico nu gelijk alle zicht op zijn eigen situatie is weggehaald. Alles wordt voor hem gedaan en dat doet afbreuk aan de verandering die zichtbaar was op basis van zijn motivatie. Het gaat immers om gedrag. En omdat Rico beseft dat nog van alles boven zijn hoofd hangt en hij kan niet rondkomen van het leefgeld, is de stress is in zijn geval allerm minst weg.

Kwetsbaarheid en zelfredzaamheid

Die stress is iets wat alle deelnemers onderstrepen als belangrijke remmende factor als iemand wat aan zijn of haar schuldenproblematiek wil doen.²¹ De stress die schulden met zich meebrengen kan een negatieve spiraal veroorzaken die jongeren alleen maar meer van het gedrag laat vertonen als wat hen in de eerste plaats in de problemen bracht.²² Stress door schulden verlamt een mens en draagt bij aan een apathie op alle leefgebieden. Waarom zou je gaan werken als het toch niet genoeg is? Daar komt verder bij dat het IQ van mensen aantoonbaar daalt onder invloed van zulke stress: we doen dan sneller domme dingen en gaan onszelf wellicht overschatten. Jongeren kunnen dan bijvoorbeeld denken dat het bewaren van bonnetjes in de portemonnee wel voldoende zal zijn om overzicht te krijgen in hun administratie.

In die stressvolle situatie moeten dit soort jongeren volgens de deelnemers van de Denktank drie zware stappen zetten. Ten eerste moeten ze *toegeven* dat ze een probleem hebben gecreëerd dat ze niet zelf kunnen oplossen. Dat probleem ligt op een gebied dat met schaamte is omringd. Toegeven dat je niet met geld kunt omgaan is ook bekennen dat jij je eigen leven niet onder controle hebt. Ten tweede is het zaak om met hulp voldoende *overzicht* te krijgen en te zorgen dat de schuld niet nog verder oploopt. Ten slotte is het zaak om schulden te gaan *aflossen*, waardoor je een tijd lang maar weinig zult overhouden om te besteden. Veel jongeren – vooral ook degenen die gemakkelijk en snel hebben ‘bijverdiend’ met criminaliteit – zijn een veel ruimer bestedingspatroon gewend. Bovendien betekent dit ook een stap terug in status aangezien deze jongeren niet langer de luxeartikelen kunnen bekostigen die juist aanzien opleveren in hun onderlinge straatcultuur.

Zo’n grote opgave onder stress maakt dat jongeren die uit de schulden proberen te komen, niet zelden een of meerdere keren een terugval krijgen. Naast de verleidingen om verkeerde beslissingen te nemen, kan het dit ook komen doordat de *financiële zelfredzaamheid* van deze burgers wordt overschat.²³ Voor velen blijven de regels ondanks alle hulp en uitleg ook simpelweg te moeilijk. Voor burgers zonder beperkingen zijn de regels vaak al te ingewikkeld, laat staan voor deze kwetsbare jongeren. Binnen die complexe regelgeving moeten deze jongeren hun inkomen bij elkaar zien te sprokkelen in een uitdagende situatie: nieuwe schulden voorkomen (vooral boete op boete), oude schulden afbetalen en aanspraak doen op toeslagen

---

²¹ Shafir, E. & Mullainathan (2013) *Schaarste. Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen*. Amsterdam: Maven Publishing.

²² Madern, T. Weijers, M., Werf, M. van der & Gaalen, C. van (2015) *Geld en gedrag. Financieel (ir)rationeel gedrag, waarom mensen doen wat ze doen*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud); Madern, T. & Werf, M. van der (2015) *Omgaan met schaarste. Haal mensen die rondkomen van een klein budget uit hun tunnelvisie*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (Nibud).

²³ Tiemeijer, W. (2016). *Eigen schuld. Een gedragswetenschappelijk perspectief op problematische schulden*. Den Haag/Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/Amsterdam University Press.

voor huur, zorg of kinderen (zonder daarbij een nieuwe fout te maken). Bedenk daarbij dat een alleenstaande ouder van 26 jaar die net het hoofd boven water weet te houden, maar liefst 12 aanvullende inkomstenbronnen heeft. Al die bedragen komen op verschillende momenten in de maand of in het jaar binnen (bijvoorbeeld 4 of 9 uitbetalingen in 12 maanden). Maar geen van die bedragen is genoeg om bijvoorbeeld in één keer je huur te betalen.

Naast stress, een laag IQ en een sociaal netwerk dat in staat moet zijn om te helpen (voor mantelzorgers en hulpverleners is het ook complex), maakt *digitalisering* het vaak nog ingewikkelder. De jongere krijgt een boodschap per mail of sms, maar waarover is nog onduidelijk. Dan moet hij of zij inloggen met een Digi-D, maar om welke instantie gaat het en wat moet je doen? Verantwoording voor al die bedragen en de afwikkeling daarvan is in de beleving behoorlijk ingewikkeld (terwijl het aanvragen vaak wel eenvoudig gaat). De zelfredzaamheid die op deze manier van burgers wordt gevraagd, in ieder geval van kwetsbare jongeren met schulden, is niet erg realistisch.²⁴ Zonder adequate hulp – en vaak ook mét – zullen ze onherroepelijk nog eens de fout in gaan. Dit geldt in het bijzonder voor de problemen rondom toeslagen (zoals zorgtoeslag, huurtoeslag en kinderopvangtoeslag).²⁵

Persoonlijke gebeurtenissen en omstandigheden

Een aantal specifieke gebeurtenissen en situationele omstandigheden kunnen verder bijdragen aan het ontstaan of verergeren van financiële problematiek bij de kwetsbare doelgroep. Zo kan een plotseling verandering in iemands leven schulden in de hand werken. Het gedwongen verlaten van het ouderlijk huis zorgt er niet alleen voor dat de kosten en verantwoordelijkheden voor een jongere in zijn algemeenheid enorm toenemen. Maar vooral als hun *huisvestingssituatie instabiel* is, blijken allerlei administratieve verplichtingen te worden verzaakt waardoor schulden ontstaan. Mootje maakte dit mee zodra hij uit huis werd gegooid en op straat terecht kwam:

“Ik had opeens allerlei boetes: Zilverenkruis, UWV, CJIB. En ik had problemen met m’n bank.

Door vermeende pasfraude of zo. Daarnaast veel boetes: vooral RET [openbaar vervoer], roken op het perron.

Eindstand: je gooit die bonnen gewoon weg.”

Bij een deel van de doelgroep – de kwetsbare die crimineel actief zijn – kan ook een *detentie* desastreuze gevolgen hebben. Sommige kosten lopen dan op terwijl de inkomsten (praktisch) nul zijn. Rico geeft een voorbeeld van hoe zo een getroffen regeling met het CJIB in de war geschopt is.

²⁴ Boot, A.W.A., Bovens, M.A.P., Engbersen, G.B.M., Hirsch Ballin, E.M.H., Prins, J.E.J., Visser, M. de, Vries, C.G. de & Weijen, M.P.C. (2017) *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

²⁵ Sinds de invoering van de eerste toeslagen in 2006 worstelt de Belastingdienst daar zelf al mee. Deze Dienst bleek vooral toegerust op het innen van geld en niet op het uitdelen ervan. Daar kwam bij dat de opdracht aan de organisatie was om toeslagen eerst uit te keren, en pas daarna te beoordelen het wel klopt. Hierdoor ontstaat al snel grote problemen en niet alleen voor de kwetsbare doelgroep, overigens.

“In januari 2016 moest ik het CJIB betalen. We hadden een regeling getroffen. Mijn laatste kans en ik ging het eindelijk doen. Maar in december 2015 kwam ik vast te zitten vanwege een oude straf die nog open stond. Ik heb toen niet op tijd kunnen betalen. Toen zeiden ze: laatste keer, nu kun je geen regeling meer treffen. In die tijd is ook iemand bij de reclassering weggegaan die nog een andere regeling met ze had getroffen. Maar ik wist niet meer wat die regeling was. Ik ben daar toen niet op tijd achter gekomen.”

Soms lopen *relationele problemen* hoog op en leggen mensen zich liever neer bij de financiële gevolgen, dan nogmaals de confrontatie aan te gaan. Zo is Mandy jarenlang als katvanger gebruikt door haar ex-vriend. Onder meer door haar naam te laten gebruiken om een dure auto te huren, heeft zij een grote schuld opgebouwd. Omdat ze door hem werd mishandeld, durfde ze niks van de situatie te zeggen. Uiteindelijk is ze door de politie ontzet en is weer bij haar moeder en stiefvader ingetrokken. Ze is met hulp regelingen gaan treffen en begonnen met afbetalen. Uit angst voor meer (gewelddadige) confrontaties wilde Mandy geen juridische procedure starten om de schuld neer te leggen bij wie die thuishoort, haar ex-vriend.

Schroom bij hulpverleners

De deelnemers van de Denktank brengen naar voren dat jongerenwerkers en hulpverleners financiële huishouding niet zelden ook een moeilijk of vervelend onderwerp vinden. Geld kan een *taboe-onderwerp* zijn dat ongemakkelijke gevoelens oproept wanneer het wordt aangesneden. Vooral welzijnswerkers die nog een vertrouwensband moeten opbouwen met hun jeugd mijden het onderwerp als ze denken dat dit afstotend zou werken. Daarnaast ontbreekt bij jongerenwerkers en hulpverleners soms *technische know-how*. Het is lastig om financiële problemen bespreekbaar te maken als je zelf de antwoorden niet hebt. Gebrek aan kennis en ervaring met de taaie regelgeving en (soms dysfunctionele) systemen kunnen schaamte oproepen bij hulpverleners die met de mond vol tanden staan of bang zijn een cliënt verder van huis te helpen.

Dat gebrek aan praktijkervaring is ook te verklaren vanuit een opmerkelijke stelregel: hoe minder geld je hebt, hoe meer papierwerk nodig is. Mensen met geldtekort en schulden zijn veel afhankelijker van administratie. Daarin moeten alle inkomstenbronnen met bijbehorende data, grote en kleine uitgaven en relevante regelingen, nauwkeurig worden verantwoord en bijgehouden. Mensen zonder financiële problemen betalen gewoon hun boodschappen en de rekeningen die op hun pad komen. Zij hebben daar doorgaans veel minder omkijken naar. Welzijnswerkers en hulpverleners die persoonlijk geen ervaring opbouwen met een noodzakelijke, nauwgezette en minutieuze administratie, kunnen dat lastiger uitleggen aan de kwetsbare doelgroep die daar wel een modus in moet vinden. Daarnaast kan die belevingsachterstand het ook moeilijker maken om een cliënt te motiveren al die onprettige (extra) inzet te gaan leveren.

Hulpverleners die jongeren bijstaan met begeleid wonen zouden nadrukkelijk doordrongen moeten zijn van het belang van ondersteuning bij financiën (en mogelijk bijscholing kunnen krijgen). De huur betalen is vaak niet een post die in het hoofd van een jongere zit, maar de huur wordt ook niet gelijk ingehouden. Ondanks dat sprake is van woonbegeleiding komt het voor dat cliënten een huurachterstand opbouwen. Maar ook als de verkeersboetes en aanmaningen binnenstromen, zou een woonbegeleider aan de bel moeten trekken om te zorgen dat het minder hoog oploopt. Nu komt het voor dat men slechts de post op de trap legt totdat een andere partij aan de bel trekt.

Een ingewikkeld en hard systeem

De deelnemers van de Denktank zijn kritisch over de rol van de overheid met betrekking tot de schuldenproblematiek van kwetsbare jeugd wanneer kosten enorm oplopen. Men klaagt niet alleen over ingewikkelde regelingen, maar vooral over een hard invorderingsbeleid.²⁶ De betrokken professionals zijn verantwoordelijk over de exorbitant hoge invorderingskosten (boetes) die worden opgelegd. Maatregelen die afschrikwekkend zouden moeten werken, hebben volgens hen als tegendraads effect dat problemen groter worden en langer blijven spelen waardoor de uitzichtloosheid toeneemt. Als schulden nog hoger zijn opgelopen door dakloosheid, detentie en instabiele huisvesting ontstaat tevens een gevoel van dubbel gepakt worden. Omdat professionals de communicatie van overheidsorganen zoals het Zorginstituut Nederland of Centraal Justitieel Incassobureau ervaren als stug ontstaat tevens een gevoel van machteloosheid en woede. Dit alles is van invloed op de bereidwilligheid om te betalen.

Een van de professionals in de Denktank ervaart vooral het contact met het CJIB in de dagelijkse praktijk als 'stroperig'. Om in contract te treden bij schrijnende gevallen waarbij speciale afspraken en regelingen nodig zijn, stelt deze professional het CJIB in veel gevallen eerst gerechtelijk aansprakelijk. Naar eigen zeggen moet hij dat doen om ze 'wakker te maken' en het gesprek aan te kunnen gaan. Gewoon bellen of een brief sturen werkt vaak niet. Als sprake is van een dagvaarding en een zitting reageren ze wel, leert zijn ervaring. De professionals die onderdeel zijn van een speciale aanpak, zoals de Aanpak Top600²⁷ in Amsterdam hebben deze beleving minder. Vanwege bijzondere convenanten en speciale samenwerkingsverbanden hebben zij bepaalde contactgegevens en persoonlijke werkrelaties die als smeermiddel werken. Deze professionals beseffen wel dat ze alle afspraken omtrent schuldenproblematiek moeten afkaarten voordat een cliënt wegens goed gedrag officieel uitstroomt (niet meer aan de criteria voldoet). Zodra een cliënt langer onder de speciale aanpak valt, krijgen ook zij te maken met de stroperigheid, waar de andere professionals doorgaans last van hebben.

²⁶ Zie ook: Van der Vlugt, Y., Berg, W. van den & Steenbergen, M. van (2013) *In het krijt bij de overheid. Verstandig invorderen met oog voor maatschappelijke kosten*. Den Haag: de Nationale Ombudsman.

²⁷ "De Top600 is de aanpak van 600 personen die de afgelopen jaren relatief veel high-impact delicten hebben gepleegd. Het gaat dan om overvallen, straatroven, woninginbraken, zware mishandeling, openlijke geweldpleging en moord/doodslag. Deze strafbare feiten hebben een grote impact op de slachtoffers en zorgen dat de mensen in Amsterdam en de regiogemeenten zich onveilig voelen. De gemeente Amsterdam werkt vanuit de Top600 samen met (o.a.) de politie, het openbaar ministerie, de GGD, en het Preventief Interventie Team (PIT) om de high-impact delicten terug te dringen. Iedere persoon op de Top600 lijst heeft een regisseur. Dat zijn mensen van verschillende organisaties die ervoor zorgen dat de Top600-persoon op een juiste manier worden geholpen met straf en zorg." (bron: Gemeente Amsterdam).

Ten slotte spreken de deelnemers nog over een specifiek dilemma in de schuldhulpverlening met betrekking tot de kwetsbare doelgroep met een LVB: beleidsmatige matrixen die zijn gebaseerd op ‘wel of niet kunnen’ en ‘wel of niet willen’, pakken funest uit voor deze jongeren. Zo’n jongere weet zich aan de oppervlakte vaak behaaglijk voor te doen en wil vooral niet als ‘ongewoon’ worden ervaren.²⁸ Op basis van sociaal wenselijk gedrag wordt zo’n jongere ingeschat als iemand die wil en ook kán. Maar in beginsel zijn deze jongeren feitelijk ‘niet-kunners’, al weten ze dat soms goed te verbergen. Als zo’n jongere dan bepaalde afspraken niet nakomt op basis van een gebrek aan begrip en beperkt verstandelijk vermogen, staat hij of zij gelijk te boek als een iemand die ‘ja’ zegt maar ‘nee’ doet. Daarop wordt deze incapabele jongere dan ten onrechte afgerekend en valt uit een schuldhulpverleningstraject met de bijbehorende sancties. Een deelnemers vult aan dat de ‘wanbetalerswet’ (uit 2009) ook niet blijkt te werken: er is sprake van een hoge instroom, een matige uitstroom en weinig opbrengst. De kwetsbare groep loopt hierdoor een groot risico permanent in de situatie te blijven hangen dat meerdere instanties voortdurend deurwaarders inschakelen met de bijkomende kosten en boetes. Steeds langs elkaar heen blijven aanmanen zonder adequate hulp te bieden aan kwetsbare mensen, zou ertoe leiden dat deze doelgroep uit de lagere sociaal-economische klasse uiteindelijk veel meer betalen voor diensten dan de niet-kwetsbare mensen uit de middenklasse.

---

²⁸ Teeuwen, M. (2013) *Verraderlijk gewoon. Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*. Amsterdam: SWP; Kaal, H., Overvest, N. & Boertjes, M. (red.) (2017) *Beperkt in de keten. Mensen met een licht verstandelijke beperking in de strafrechtketen (tweede druk)*. Den Haag: Boom Lemma.

5. Wat kan beter?

Nu de schuldenproblematiek inzichtelijker is gemaakt door de professionals en jongeren in deze Denktank, is het moment gekomen om samen na te denken over een betere lokale aanpak met meer maatwerk en minder knelpunten. Het uitgangspunt is hierbij dat de aanpak van schuldenproblematiek als een belangrijk centraal onderdeel ingebouwd zou moeten worden in de bredere integrale aanpak van risicojeugd en jeugdcriminaliteit. Om schuldenproblematiek het hoofd te kunnen bieden in een lokale praktijksituatie is het zaak dat verschillende gemeentelijke afdelingen, overheidsinstanties en zorg- en welzijnspartners goed samenwerken.²⁹ Onder regie van de gemeente is het van belang dat de benodigde samenwerkingspartners afspraken maken om meer preventieve maatregelen te treffen, mogelijkheden realiseren om tijdig te signaleren en in te grijpen, en betere hulp en ondersteuning bieden bij het oplossen van (ernstige) schuldenproblematiek. De deelnemers van de Denktank hebben een aantal voorstellen geopperd en wensen uitgesproken die ter afsluiting van het verslag hieronder worden behandeld.

Aandachtspunten voor preventie

Als schuldenproblematiek van kwetsbare jongeren een centraal onderdeel wordt van een integrale aanpak van risicojeugd en jeugdcriminaliteit, is een focus op *preventie* uiteraard van groot belang. In de eerste plaats betekent dit proberen te voorkomen dat financiële problemen gemakkelijk ontstaan. Maar preventie verwijst ook naar het *tijdig signaleren van problemen* en zorgen dat gemaakte schulden niet zo exorbitant hoog oplopen. Een belangrijke stap is meer *bewustmaking* bij de doelgroep: wat zijn schulden en wat zijn de ernstige gevolgen daarvan? Dit zou helpen bij het tegengaan van de normalisatie van risicovol gedrag, zoals het in beginsel te gemakkelijk geld lenen voor snoep, koek en sigaretten. Het zou wellicht een grote winst zijn voor de kwetsbare doelgroep als scholen een rol oppakken en het voorkomen van schuldenproblematiek ook onderdeel wordt van een onderwijstaak.

De deelnemers van de Denktank geven aan dat geld wellicht een lastig onderwerp is voor docenten om te bespreken met jeugd (net als seks). Maar ze vinden dat *financiële voorlichting* toch een verplicht onderdeel zou moeten worden in het onderwijs, met name voor deze kwetsbare groep (net als seksuele voorlichting). Veilig met geld leren omgaan is een belangrijke preventiestrategie voor de doelgroep die het meeste risico loopt op problemen, net als kennis over veilig vrijen. De deelnemers benadrukken hierbij dat een schuldsaneringstraject zwaar is en gemiddeld drie jaar duurt (inclusief alle bijkomende kosten voor de samenleving). Door dit te voorkomen of er op tijd bij te zijn, kan men veel ellende en onnodige kosten voorkomen.

Zoals gezegd betekent preventie ook dat het zaak is om sneller in te grijpen als het mis dreigt te gaan. Daartoe is het van belang de drempel voor schuldhulpverlening te verlagen. Jongeren zouden eerder in de gelegenheid kunnen worden gesteld om aan te kloppen bij schuldhulpverlening met prangende vragen

---

²⁹ De vereiste focus op schuldenproblematiek in een lokale integrale aanpak vraagt uiteraard ook een interdepartementale inzet op landelijk niveau. Een aantal van de benoemde knelpunten in de problematiek kunnen alleen worden verholpen als de departementen van sociale zaken, justitie en financiën gaan samenwerken. Een interdepartementale aanpak komt in de praktijk echter lastig van de grond, net als afdelingen en partners op een lokaal niveau soms moeite hebben met een goede samenwerking in juiste samenhang.

over hun (dreigende) schuldenproblematiek. In de huidige praktijk hebben mensen gemiddeld al 7 jaar te maken met oplopende CJIB-boetes voordat ze echt met schuldhulpverlening te maken krijgen. Maar ook instanties zouden eerder aan de bel kunnen trekken bij veelvoorkomende signalen die mogelijk wijzen op (beginnende) schuldenproblematiek bij een jongere, zoals enveloppen die retour komen bij instanties en mogelijk wijzen op situaties waarin gemakkelijk schulden ontstaan (in het geval van spookjongeren). De overheid zou daarbij een voorbeeld kunnen nemen aan de particuliere bedrijven die eerder in beweging komen bij signalen die duiden op betalingsproblemen. Nu gaat de overheid pas laat op mensen af, in het bijzonder ook weer als het gaat om de extreem hoog oplopende boetes en allerlei toeslagen die gemakkelijk zijn aan te vragen maar moeilijk zijn te verantwoorden.

Om een systeem te krijgen dat minder achter de feiten aanloopt, oppert een deelnemer om bijvoorbeeld *samen te werken met zorgverzekeraars*: als die samenwerkingspartner twee maanden geen signaal heeft ontvangen van een jongere, zou men op die persoon kunnen afstappen om zo vroeg mogelijk op het potentiële probleem te ondervangen. Dit betekent in het geval van de doelgroep wel lang gaan en niet een zoveelste brief sturen.

Aandachtspunten in de hulpverlening

Ten aanzien van de hulpverlening van de professional aan de cliënt brengen de deelnemers naar voren dat zowel praktische als morele steun van groot belang zijn. De uitgangssituatie lijkt in sommige gevallen uitzichtloos en het stressniveau is hoog. In zo'n situatie is het van belang eerst te 'ontzorgen' en de verantwoordelijkheid gedeeltelijk over te nemen, zodat de schulden niet verder oplopen. Het is zaak om eerst een goed overzicht te krijgen van de exacte schulden en de cliënt te stabiliseren. In dit stadium kijkt men wat een cliënt aankan, wordt stress weggenomen en kijken professionals ook naar creatieve mogelijkheden om wat ruimte te creëren om eventuele informele schulden op straat af te betalen. Een voorbeeld van ondersteuningsmethodiek die aansluit bij de behoefte aan stressvermindering is het gemeentelijk project 'kwetsbare jongeren met problematische schulden van het JongerenPerspectiefFonds/Schuldenlabo70'.³⁰

De specialisten onder de professionals benadrukken het belang van samen doen. Zoals eerder gezegd, gaat het immers om gedrag. Als de situatie stabiel is en het stressniveau beheersbaar, vinden deze professionals het belangrijk een jongere zoveel mogelijk zelf te leren regelen. Dan moeten de oogkleppen weer af en moeten professionals terughoudender zijn om zaken over te nemen. Dit betekent concreet dat ze vooral naast de jongere zitten en die het zelf laten doen. Na een paar keer oefenen levert dat ook resultaat op bij jongere met beperkingen, zoals Mootje:

"De eerste keer vond ik dat eng. Maar Nathalie [de hulpverleenster] zit er altijd naast. Na twee, drie keer ging het eigenlijk wel. UWV bellen en zo. Ik kon het steeds beter uitleggen. Nu doe ik veel zelf, maar ik laat haar altijd controleren. Heb ik het goed gedaan? Kijk ik moet het op een dag toch zelf kunnen. Dan zal ik nog wel vragen: kunt u het even nakijken. Maar dan doe ik het zelf."

³⁰ Keskin, A., Rijnenberg-Kienhuis, M., Leentvaar, I., Harchaoui, S., Zanden, M. van der (2017) *Perspectief voor Haagse jongeren met schulden. Doel en werkwijze Jongeren Perspectief Fonds (JPF)*. Den Haag: Gemeente Den Haag/Society Impact/Schuldenlabo70.

Hierbij is de benadering van deze cliënten uiteraard van groot belang: je moet goed kunnen communiceren op hun niveau. Daarbij moet alles met veel geduld stap voor stap gedaan worden. Een professional zegt daarover:

“Je moet deze cliënten niet gelijk overvragen door ze de gehele administratie op orde te laten maken, maar eerst alleen alle papieren van de woningbouw verzamelen. Daarna kijken en daarna kijken we naar de boetes van het openbaar vervoer.”

Ook is het belangrijk om samen concrete resultaten boeken door regelingen te treffen en samen de schuldeisers een aanbod te doen. De ervaring leert dat veel van de schuldeisers een aanbod zullen accepteren als goed duidelijk wordt wat de situatie is van een jongere. Die concrete resultaten maken een jongere niet gelijk schuldenvrij, maar wel schuldenzorgvrij. Dan komt langzaam het omslagpunt in zicht dat jongeren weer kunnen gaan fantaseren over wat ze eigenlijk willen worden in het leven. De jongeren krijgen in die fase meer vertrouwen in het feit dat hun gedragsverandering ergens toe zal leiden. Wat verder kan helpen bij het bieden van perspectief is voormalige cliënten die huidige cliënten bijstaan, zoals Mandy nu doet bij Rico:

“Nathalie is nu 5 jaar lang mijn mentor geweest. We hebben een heleboel problemen samen opgelost. Nu loop ik sinds kort stage bij haar. Ik help die jongens zoals Rico nu ook met hun problemen. Ik begrijp ze heel goed en ik heb met hetzelfde bijltje moeten hakken. Maar dat gaat heel goed nu. Wat ik fijn vind is de waardering die ik van ze krijg. Ze vinden het echt fijn dat ik ze help.”

Het verdient aanbeveling om meer specifiek onderzoek te doen naar werkzame bestanddelen in de hulpverlening aan kwetsbare jongeren met een LVB die kampen met ernstige schuldenproblematiek.³¹ Een laatste opmerking van de deelnemers is om in die hulpverlening een werkrelatie op te bouwen met realistische verwachtingen. Zo zou het van belang zijn om dergelijke cliënten soms wat ruimte te bieden, bijvoorbeeld door een afbetaling over een extra maand uit te smeren en toe te staan dat ze één keertje overslaan. Net als bij andere problemen waarbij gedrag patronen moeten worden doorbroken, zoals overgewicht en tabak-, drank- of drugsverslaving, is het reëel om een terugslag te accepteren. Als een misstap maakt dat iemand gelijk uit een schuldhulpverleningstraject ligt, verwachten we wellicht teveel van mensen die lange tijd bij de dag hebben geleefd.

---

³¹ In het najaar van 2017 start een onderzoeksconsortium van de lectoraten *Schulden en Incasso* (HU) en *LVB en Jeugdcriminaliteit* (HSL), en het kenniscentrum *Sociale Werkgelegenheid* (SBCM en MEE NL) gezamenlijk zo'n onderzoek. Onderzocht zal worden welke ondersteuning mensen met een LVB nodig hebben om te voorkomen dat financiële problemen de toeleiding naar werk en/of duurzame arbeidsparticipatie in de weg staan. Ook wordt bekeken wat deze ondersteuningsbehoefte vraagt van betrokken actoren zoals gemeenten, werkgevers, SW-bedrijven, UWV en schuldhulpverlening.

Aandachtspunten voor de overheid

Ten slotte willen de deelnemers de overheid graag attenderen op wat mogelijk beter kan aan de systeemkant. De hartenwens van de deelnemers is een inzichtelijk schuldensysteem dat een hulpverlener zelf snapt en goed kan uitleggen op een manier die een kwetsbare jongere begrijpt en de kans verkleint op gevoelens van machteloosheid of onrechtvaardigheid. Onderdeel van dit systeem zou zijn een beter incassobeleid van de overheid. Nu lopen soms 20 aparte incassotrajecten voor één persoon verspreid over diverse overheidsinstanties: naast het CJIB, onder meer het CAK (zorg- en ziektekosten), DUO (studiefinanciering) en UWV (uitkeringsfraude). Om het makkelijker te maken voor jongeren en hulpverleners, maar ook vanuit het oogpunt van efficiency, is het interessant om te kijken of die verschillende trajecten in een speciale aanpak bij elkaar geharkt kunnen worden om te komen tot één regeling met de overheid. Dit zou de vorm krijgen van een persoonsgerichte aanpak op een Burger-servicenummer (BSN) in plaats van een gefragmenteerde aanpak op diverse Parketnummers bij verschillende overheidsinstanties. Daarnaast zou het wegnemen van belemmeringen voor het saneren van vorderingen en een versimpeling van de systemen van uitkeringen en toeslagen, wenselijk zijn. Ten slotte blijft het volgens de deelnemers zaak om de drempel voor schuldhulpverlening te verlagen.

Naast deze suggesties is nog een aantal opmerkingen geplaatst die hieronder staan opgesomd in de vorm van aanbevelingen ter afronding van deze Denktank:

- Het extreem laten oplopen van schulden door de overheid is een hele belangrijke component in het ontstaan van hele problematische schuldensituaties. Hou de problematiek voor kwetsbare jongeren enigszins binnen de perken door als schuldeiser terughoudend te zijn met verhogingen, boetes en toepassen van wettelijke rente. Het is schrijnend dat kleine schulden zeer groot worden door invorderingskosten. Jongeren zitten hierdoor onnodig lang aan deze schulden vast.
- Stimuleer inkomensbeheer. Het kunnen openen van een beheerrekening waardoor een externe partij de inkomsten en uitgaven van een jongere kan beheren, is een belangrijk instrument om stress bij jongeren weg te nemen, schuldeisers op een afstand te houden en jongeren klaar te stomen voor een schuld-bemiddelingstraject. Inkomensbeheer houdt geld in op basis van 'ervaringsgebonden wantrouwen'. Iedere week krijgt de jongere geld en wordt wat gespaard. De medewerkers houden alle vaste lasten in en wat op de rekening staat is van de jongere om uit te geven. Op korte termijn kost deze inzet extra geld, maar de besparing van maatschappelijke kosten op lange termijn zou dit rendabel maken.
- (Woon)begeleiders van kwetsbare jongeren met een LVB hebben gekozen voor hun vak om deze jongeren te ondersteunen in hun weg naar zelfstandigheid. Het helpen uitzoeken van een chaotische financiële administratie hoort daar ook bij, maar is bij veel hulpverleners niet het deel waar ze de meeste bevrediging uithalen. Zoek naar manieren om dit belangrijke specialisme als belangrijk onderdeel aantrekkelijker te maken om te laten oppakken door (woon)begeleiders.
- Hou sociale lasten op gemeenteniveau in vanuit de uitkerende instantie, zoals bijvoorbeeld de huur of zorgpremie. Deze lasten zijn de voornaamste schulden bij de kwetsbare doelgroep, dus door die vast in te houden neemt men deze groep in bescherming. Om te voorkomen dat deze jonge mensen nodeloos in de schulden raken, kan de overheid het makkelijker maken door voor hen een aantal goede keuzes te maken.

Ten aanzien van dit laatste punt heeft van de deelnemers een mooie droom om deze Denktank mee af te sluiten:

“Ik droom wel eens dat we in Nederland een systeem krijgen waarbij op de 25^e van de maand een totaalbedrag wordt gestort aan inkomen, uitkeringen, toeslagen en andere potjes voor die maand. Terwijl wij vervolgens allemaal gaan slapen gaat alles wat betaald moet worden aan belastingen, premies en andere vaste lasten, automatisch weer van dat bedrag af. Dan wordt je de 26^e wakker en kijk je op je rekening wat er staat. En daar doe je het dan die maand mee. Zo zou ook die kwetsbare groep met LVB goed kunnen leven.”

Ministerie van Veiligheid en Justitie

Dit is een uitgave van:

Ministerie van Veiligheid en Justitie
Postbus 20301 | 2511 DP Den Haag
www.rijksoverheid.nl/venj

September 2017 | 105351